

Pospíšil, Ivo

Kulminace a tranzice ruského románu ke konci 19. století: A. P. Čechov

In: Pospíšil, Ivo. *Kapitoly z ruské klasické literatury : (nástin vývoje, klíčové problémy a diskuse)*. 1. vyd. Brno: Masarykova univerzita, 2014, pp. 127-131

ISBN 978-80-210-7277-0; ISBN 978-80-210-7280-0 (online : Mobipocket)

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/131644>

Access Date: 02. 12. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

13. Kulminace a tranzice ruského románu ke konci 19. století: A. P. Čechov

Umělecká cesta A. P. Čechova – povídkáře, novelisty a dramatika – byla již mnohokrát prozkoumána. Byly určovány literární principy, tematická jádra a ideové okruhy mladého humoristy, které se později přetavily do nového tvaru, byla ukázána i geneze jeho dramatické tvorby. Snad jen jedno dílo se z tohoto řetězce vymyká a jeho smysl musí být znovu promyšlen. *Ostrov Sachalin* zaujímá v Čechovově díle místo osamělého majáku a podivnost této jeho pozice nemohou odstranit ani povšechné formulace snažící se tento zvláštní text zařadit do tradice tzv. odhalovací literatury nebo k tzv. politickému cestopisu, který je v Rusku pěstován od dob Radiščevových. Již při zběžném sledování geneze tvůrčího záměru je patrná jeho několikarozměrnost.

Patří tedy *Ostrov Sachalin* k vlně „odhalovací“ literatury, je to vědecká studie, je to umělecký cestopis, novinářský dokument diktovaný výlučně snahou dosáhnout praktického zlepšení poměrů ve věznicích? Pojmenování „dokumentární próza“ (jinak: literatura faktu), které se někdy užívá, je natolik vágní, že si vyžaduje bližší explikaci. A. P. Čechov vyjel z Moskvy 21. dubna 1890 a na Sachalinu se ocitl 10. června téhož roku. Zpět cestoval po moři (Tichý oceán, Černé moře) a vrátil se do Moskvy v prosinci 1890. Na díle pracoval několik let: poprvé je otiskl v časopise *Russkaja mysl'* až v letech 1893–1894. Nepříznivé okolnosti nutily Čechova, aby podstatně omezil objekt svého zkoumání. Z tohoto důvodu se Čechovova analýza týká výlučně trestanců odsouzených za loupeže a vraždy.

Povaha textu *Ostrova Sachalinu* ukazuje na to, že se jej Čechov snažil maximálně významově zatížit, orientovat jej na široké problémy a nasytit různými obsahy, zahrnujícími oblasti od hygieny po agrotechniku, od sociálního lékařství po právníckou kritiku tělesných trestů. Tato významová šíře a členitost textu způsobuje potíže s chápáním díla. Badatelé proto často *Ostrov Sachalin* nechápou jako celistvý text, neboť jeho neukončenost napovídá, že je to jen článek v rozsáhlejší řetězci. Za jeho počátek je považována črta *Ze Sibíře* (*Из Сибири*, 1890), jakýsi tematický úvod k *Sachalinu*, za jeho umělecký obraz se pokládají povídky *Gusev* (1890), *Ženské* (*Бабы*, 1891) a *Vražda* (*Убийство*, 1895). Zatímco dříve převládal zjednodušený názor, že Čechovova metoda je de facto metodou „odhalování“, novější výzkumy toto mínění nepotvrzují a ukazují na složitější záměr. M. L. Semanovová si všímá geneze díla, jeho žánrové podstaty a úlohy vypravěče. Dokládá, že *Ostrov Sachalin* je text vědecko-publicistického rázu koncipovaný jako

naučný cestopis („Iz putevych zapisok“), že se tu Čechov opíral o četné vědecké výzkumy, ale v průběhu práce odvolání na nedůvěryhodné zdroje odstraňoval, že se postupně snažil uvolnit text ze žánrového sevření dobrodružné literatury. Jeho vypravěč je důsledně depatetizován, nemá apriorní představy. Posun důrazu od „odhalování“ k bedlivému a obezřetnému zkoumání je patrný. Současně však metoda hledání smyslu *Ostrova Sachalinu* mimo toto dílo nemůže nevyvolat námitky. Podpurné črty a povídky mohou sice leccos napovědět, mohou v analýze fungovat jako pomocné texty, ale nemohou být významotvorným komentářem. O smyslu díla více poví jeho vlastní ideová a tvarová orientace, jeho významové zatížení. Nelze zapomínat na to, že Čechov, přes všechnu fragmentárnost, mozaikovitost a detailní rozdrobenost, je tvůrcem celistvého obrazu světa, jehož pojítkem je kulturnost, vzdělanost, intelektuální přístup a z nich vyplývající lidská a názorová tolerance.

I když se domníváme, že cesta k přesnějšímu chápání *Ostrova Sachalinu* nevede skrze výpomoc dalšími tematicky příbuznými díly, přesto se u zmiňovaných „článků“ sachalinského řetězce zastavíme. Nejúžeji bývá Sachalin spínán s povídkou *Gusev* (1890) odehrávající se na lodi, která pluje na Sachalin kolem Asie do Ruska. Pavel Ivanyc se tu v rozhovoru s propuštěným vojákem Gusevem ukazuje jako zastánce „odhalovacího“ principu: svého přítele, charkovského literáta, nabádá, aby opustil milostné a přírodní syžety a začal „odhalovat“; říká o sobě, že je ztělesněný protest, zatímco ostatní lidé, smíření, neodhalující, jsou jen žalostné bytůstky. Pavel Ivanyc na lodi umírá, stejně jako později Gusev. Svět a příroda neznají slitování – každá mořská vlna se snaží dostat nejvýš a ostatní tiskne a honí, sama pak podléhá v souboji s dalšími. V povídce *Ženské* (1891) se ukazuje objektivní chod světa a přírody, který se neřídí lidským přáním. Nejdrastičtěji formuluje Čechov svou vizi lhostejného světa a přírody v povídce *Vražda* (1895). Matvěj Těrechov, později zavražděný bratrem, má rád lidské společenství, nikoli přírodu: v knížkách se píše o jaru a ptáčcích, ale co z toho? Pták zůstane ptákem. Společnost je hrůzná: lidé se vraždí pro majetek, rodiny se rozpadají. Ale útek ke kráse a spravedlnosti přírody je další ošklivou lidskou iluzí: člověk musí své problémy řešit nikoli se zvířaty a květinami, ale s lidmi. Jestliže se tedy v novější odborné literatuře tvrdí, že tyto povídky dokládají Čechovův odpor k apriorismu „odhalování“ (obličitelnaja literatura), není to přinejmenším úplné. Jejich záběr je mnohem širší: neukazují jen předpojatost „odhalování“, ale vyvracejí další ideové a umělecké iluze (antropomorfozaci přírody, představy o samospasitelnosti lidské činnosti) a odhalování vyvracejí nejenom proto, že je předpojaté, ale také proto, že člověka zbavuje širokého, komplexního pohledu, že ho nutí vidět jen úzký výsek reality a tragicky ho izoluje od ostatních lidí. Čechov je zastáncem otevřeného pohledu na svět, který se nebojí nových faktů, nebojí se svého vlastního zborcení v zájmu širší pravdy. Toto pojetí úzce souvisí s vypjatou vírou A. P. Čechova v poznání a vzdělání. Otevřené poznávání má však svou odvrácenou stranu: často zraňuje, nutí

revidovat pohled na svět, předpokládá silného člověka, který neváhá odhazovat iluze. Črta *Ze Sibíře* (Из Сибири, 1890) tvoří tematické předpolí Sachalinu: je to nevábný obraz strastiplného cestování, tmy tamního bytí, nicoty a malosti, k níž se druží tragický život místní inteligence. Čechov demonstruje cestování po Sibíři, všímá si utilitarismu sibiřských řemeslníků, vidí dobrotu a smířenost lidu, ale také otupělost a nudu. Ostrov Sachalin předznamenávají didaktické pasáže.

Samo dílo je křížovatkou Čechovovy tvorby, na níž se autor pokusil v jednom tvůrčím gestu odstraňovat z cesty úlomky bývalé víry, nelítostně rozbíjet všechna schémata a apriorní představy smyslově konkrétním detailem, ironií a sarkasmem, současně však vytvořit pozitivní model vědeckého bádání, umělecky přesvědčivý obraz sachalinských vypovězenců a ukázat na nutnost praktických reforem vězeňského systému. V rozporu Čechovovy víry a skepse, materiálové práce z oblasti sociologie, sociálního lékařství, hygieny a uměleckých ambicí, objektivní, statisticky přesné analýzy a sarkasmem a hořkostí spočívá také rozpor literárního tvaru, který je přetíženo různými významy a funkcemi, jejichž smysl je třeba pochopit z jejich vzájemného vztahu, nikoli z izolovaných výpovědí.

Tezi o velkém významovém zatížení až přetížení textu Ostrova Sachalinu potvrzuje žánr díla, resp. vícežánrovost (polygeneričnost), polymorfnost jako jeho podstatná kvalita. Dílo má podtitul *Zápisky z cest* a sugeruje tudíž představu cestopisu, slovo „zapskí“ však omezuje jeho podobu a „inzeruje“ jeho útržkovitost a obsahovou nestejnorodost. *Ostrov Sachalin* je tudíž svérázný hraniční text, jehož téma spojuje žánrově různorodé útvary – teprve z jejich vzájemného působení může vzniknout čtenářská představa o smyslu díla. Ukázalo se už v minulosti jako nedobré vytrhávat z kontextu jednotlivé pasáže a dokládat jimi Čechovovy názory. Často se totiž stává, že táž situace je v jiném žánrovém fragmentu ukázána jinak, doplněna o nový úhel, který komplikuje původní přímočarost. Čechov rád pracuje se statistikou a vyvozuje z ní určité etické závěry. Například v kapitole o postavení žen na Sachalinu uvádí otřesná fakta o tom, jak se obcházejí nařízení a předpisy a jak se trestankyně nutně stávají souložnicemi dozorců a vojáků. Dále je toto globálně přesné pozorování zkomplikováno výpovědí některých trestankyň: zatímco v Rusku se s nimi mužové prali, vyčítali jim každý kousek chleba, teprve v káznici začaly žít normálněji. Žánrová mnohotvárnost tak v sobě nese i různá axiologická hlediska, která teprve vcelku vytvářejí obraz sachalinské reality.

Na povrchu je dílo koncipováno jako **cestopis**. Nepočítáme-li vypsání cesty po Sibíři, očitáme se in medias res na Amuru, odkud se autor parníkem dostává na ostrov Sachalin. Na několika stránkách líčí objev ostrova, spory, zda je to ostrov či poloostrov. Dovolává se přitom deskripcí Lapérousových, Kruzenšternových, zkušeností Japonců a Číňanů, zabývá se geologií ostrova, mluví o přírodních poměrech, o zemědělství, o domorodcích a způsobu jejich života. Cestuje po Sachalinu a studuje sociální podmínky života vězňů. Dílo začíná jako cestopis, ale jeho cestopisná žíla brzy vysychá: dynamismus cestopisu se

zastavuje v statických obrázcích ze života kolonie, ve vědeckých pozorováních a v rozsáhlém poznámkovém aparátu. Nepodobá se tedy Radiščeově Cestě z Petrohradu do Moskvy, pseudocestopisu, v jehož lůně se vytváří kritický obraz sociálního systému. K cestopisnému rámci se totiž pojí další žánrové fragmenty: smyslem není jen odhalit hrůznost sachalinské trestanecké kolonie, ale přesným pozorováním zjistit konkrétní stav věci.

Vědecká analýza je tu proto *conditio sine qua non*. Jednou ze silných Čechovových motivací, která vedla k napsání knihy, jsou jeho vědecké ambice – místo disertace podává zevrubný rozbor, v němž se opírá o metody několika věd. Když pomíneme fyzikální zeměpis, který je spíše součástí cestopisného fragmentu, zůstane tu rozsáhlý pás sociologického výzkumu s použitím dotazníku a statistických metod. Čechov se dotkl klimatologie a zemědělské vědy, kde musel vyvracet romantické představy minulosti. Sociologické, psychologické a právní analýzy použil při studiu vězeňského systému a příčin uvěznění. Řada pasáží má povahu etnografické studie. Čechov si všímá, jak vyhanství snášejí různé národy. Zvláštní pozornost věnuje domorodému obyvatelstvu – severním Giljakům a jižním Ainům, líčí jejich zvyklosti a mravy a demonstruje způsoby soužití s trestanci a možnosti asimilace. S etnografickým pásmem souvisí vztah Rusů a Japonců k Sachalinu, kde Čechov s notnou dávkou ironie uvádí, že Japonci si uvědomili, že by jim ostrov mohl patřit, až je na to upozornili Rusové. Podstatnou součástí Ostrova Sachalinu je polemika s romantickými představami ruské inteligence. Jednou z nich je to, že sám liberální přístup může leccos změnit. Čechov ukazuje na úředníka D., který v noci skládá svobodomyšlné verše a ve dne tvrdě vládne, na gubernátora, který je liberál, ale fakticky nezná život svých podřízených. Likviduje již zmíněnou představu „odhalovací literatury“: demonstrativně se zříká všech předpojatostí a vlastní názory vyvozuje jen z vlastních pozorování. Vyvrací představu o možnosti provést vězeňskou reformu ze dne na den. Nechce škodolibě vystavovat vředy Ruska, ale určit diagnózu a najít prostředky k léčbě. Vyvrací také idealizované nebo naopak negativně zkreslené představy o věznicích. Ukazuje, že je zcela možné, aby se v káznici objevil na doživotí i nevinný člověk díky policii a justici, současně však bere iluze o nápravě skutečných zločinců (například vrazi pokračují často ve vraždění i na Sachalinu).

Ostrov Sachalin však není jen **dílo vědecko-dokumentární**, je to kvalitní **skepticko-ironická publicistika**. Začíná na samém počátku cestopisného fragmentu. Čechov líčí setkání s liberálem D. (viz předchozí výklad) – liberární soucit na straně jedné a pevné utkvění v systému na straně druhé. Podobnou ironií je prosycena pasáž o úmyslech porušit sachalinské Giljaky. Ironický je Čechov také při popisu požárního poplachu, sarkastický je při líčení carské zahraniční politiky. Skepticko-ironická publicistika, která je mj. důsledkem polemiky s romantickými představami, vnáší do textu určitý strategický odstup, jenž vytváří prostor pro mnohostrannost a objektivitu práce.

Rysy odbornosti jsou v díle systematicky posilovány mezitextovým navazováním. Prvním typem je navazování na odbornou literaturu. Čechov se opírá o výzkumy z řady

vědeckých oblastí, k jejímž autorům patřili lékaři, zoologové, zemědělství vědci, geografové a astronomové. K textům, na něž navazuje, patří ovšem i řád o vypovězencích a přípisy gubernátora a náčelníka ostrova. Z beletrie je navazování podstatně skoupější, ačkoli byly prokázány i narážky na dobrodružnou a kriminální literaturu. V pasážích o útěcích trestanců se autor zmiňuje o povídce V. G. Korolenka *Sokoliněc*, když se zabývá vězeňským personálem, neopomene zdůraznit pokrok proti *Zápiskům z Mrtvého domu*, trochu na okraji stojí črta G. Uspenského *Mezi čtyřma očima*, zmíněná v souvislosti s osobou trestance Piščikova. Vnitřní navazování je patrné u *Zápisků z Mrtvého domu* F. M. Dostojevského: zatímco jejich autor vychází apriorně z oprávněnosti trestu jako očistění, Čechov jde cestou vědeckého zkoumání detailu.

S mezitextovým navazováním se spíná i problematika typologických souvislostí *Ostrova Sachalinu* s tematicky podobnými texty v pozdějším literárním vývoji. K „odhalovací“ metodě se vrací L. N. Tolstoj, u něhož je soud a trestnice důvodem obžaloby společenského systému založeného na nemravnosti (Vzkříšení, 1899). K novinářské senzačnosti se obrací američtí kritikové společenského systému na počátku 20. století – tzv. hnutí rozhrabávačů hnoje (muckraking) – pejorativní název přířkl hnutí tehdejší prezident Theodore Roosevelt. Jeho nejvýznamnějším představitelem byl Upton Sinclair (1878–1968), mimo jiné autor románu o chicagských jatkách *Džungle* (The Jungle, 1906) a o prostředí burzy *Metropole* (The Metropolis, 1907) a *Peněžoměnci* (The Moneychangers, 1908). Studiu kapitálu se věnoval Gustavus Myers (1872–1942). Jeho díla se podobají „odhalovací“ dokumentární literatuře. Vrcholem jsou jeho *Dějiny velkých amerických majeteků* (History of the Great American Fortunes, 1919). Joseph Lincoln Steffens (1866–1936) shrnul své studie do knihy *Hanba měst* (The Shame of the Cities, 1904). „Rozhrabávači hnoje“ dávali přednost jednosměrnému výkladu fakt, opírali se však také o exaktní údaje a vlastní pozorování.

Metoda mnohostranného, polygenerického, polymorfního, vědecky orientovaného zkoumání nepřilíš populárních společenských jevů se neztratila ani v dalším vývoji ruské literatury. Nejvíce se k ní přimyká Kuprinova *Jáma* (Jama, 1909–1915) studující na periférii velkoměsta prostituci. Zatímco u Čechova je polymorfnost stabilním znakem celé literární struktury, u Kuprina převažuje v první části dokumentární aspekt, zatímco ve druhé části spíše umělecké vrstvy.

Dva příklady „tranzice“ románu uprostřed díla Dostojevského před jeho kulminací a u Čechova jako emblém nového hledání velké epické formy ukazují na stav románu, jehož předchozí podoba byla konfrontována s nástupem nových uměleckých proudů a estetik.⁴⁶

46 Viz naše studie Čechovův Ostrov Sachalin a významové zatížení literárního textu. In: Lidský talent. Tvorba A. P. Čechova a její působení u nás. Slavica Pragensia XXI, Praha 1988, s. 83–94. Tranzitivní zóny, žánrová senzibilita a A. P. Čechov. In: Jak čteme ruské klasiky. Sborník z konference věnované 100. výročí úmrtí A. P. Čechova. Národní knihovna ČR, Slovanská knihovna, Praha 2005, s. 96–107.

